

lar öncesine uzanan zorlu muhasebesinden çıkartılmış olarak önceki devirlerin deneme ve yanlışlarla geçen uzun macerasının bir mahsulü olduğunu söylemek mümkündür. Bu durumda, Tanzimat'ı hazırlayan fikrî oluşumun ve fermanda sözü edilen ana ilkelerin bu birikimin bir sonucu olduğunu kabul ile bu ilkelerin Avrupa örneklemesinden geldiği hakkındaki yaygın kanaatin sorgulanması gerektiği herhalde yanlış bir tesbit olmayacaktır (daha sonraki ıslahat faaliyetleri için bk. BATILILAŞMA; İSLAHAT FERMANI; TANZİMAT).

BİBLİYOGRAFYA :

BA, HH, nr. 9410; TSMA, nr. E 447/2, 1524/3, 4776; Koca Sekbanbaşı Risalesi (haz. Abdullah Uçman), İstanbul, ts. (Tercüman 1001 Temel Eser), s. 28-96; Ahmed Resmî, *Hulâsatü'l-i'tibâr*, İstanbul 1286, s. 3; Câbi Ömer Efendi, *Târih* (haz. Mehmet Ali Beyhan, doktora tezi, 1992, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), vr. 72^a-73^a, 302^b; Ebubekir Râtib Efendi, *Büyük Lâyiha* (haz. Sema Arıkan, doktora tezi, 1996, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), tür.yer., Vâsif, *Târih*, İÜ Ktp., TY, nr. 9673, vr. 93^a-96^a; a.e. (İlgürel), s. 234; Abdullah Molla, *Târih-i Livâ* (haz. Mehmet Yıldız, yüksek lisans tezi, 1995, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), vr. 6^b; Keçecizâde İzzet Molla, *Lâyiha*, İÜ Ktp., TY, nr. 9670; Mehmed Edib, *Târih*, İÜ Ktp., TY, nr. 3220, vr. 110^a-112^a; Mehmed Behic, *Sevânihu'l-levâiyih* (haz. Ali Osman Çınar, yüksek lisans tezi, 1992, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Mustafa Râsîh, *Süfâretnâme ve Lâyiha* (haz. Yılmaz Karakaya, yüksek lisans tezi, 1996, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Ömer Fâik, *Nizâmü'l-atik* (haz. Ahmet Sarıkaya, lisans tezi, 1979, İÜ Ed. Fak.); Şirvanlı Fâtihi Efendi, *Gülzâr-i Fütühât*, Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, TY, nr. 484, vr. 39^a-40^a; Dihkânizâde Ubeydullah Kuşmânî, *Zebîre-i Kuşmânî fi ta'riifi nizâmı İlhamî* (haz. Ömer İşbilir, yüksek lisans tezi, 1990, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Cevdet, *Târih*, I, 112; IV, 363; V, 34, 112, 122-126; VI, 7, 30, 32, 285; VIII, 4, 107, 139-147, 159, 179; Lutfî, *Târih*, I, 290; [Canikli] el-Hâc Ali Paşa, "Tedâbîrü'l-Gazavât" (nşr. Yücel Özkaya), *TAD*, VII/12-13 (1969), s. 153, 154, 156, 159-160; Yâsincizâde Abdülvehâb Efendi, *Hulâsatü'l-burhân fi itâati's-sultân*, İstanbul 1247, s. 1-31; Mahmud Raif, *Tableau des nouveaux reglemens de l'empire ottoman*, İstanbul 1789, s. 3-8; Esad Efendi, *Üss-i Zafer*, İstanbul 1293, s. 174-178; Enverî, *Târih*, İÜ Ktp., TY, nr. 5994; E. Münch, *Mahmud II. Padişah der Osmanen: Sein Leben, seine Regierung und seine Reformen, nebst Blicken auf die nächste Gegenwart und die Zukunft des türkischen Reichs*, Stuttgart 1839, s. 32; Zinkeisen, *Geschichte*, VI, 22-23, 769; VII, 321-322, 459; G. Rosen, *Geschichte der Türkei. Von dem Siege der Reform im Jahre 1826 bis zum Pariser Tractat vom Jahre 1856*, Leipzig 1866, I, 237, 270-273; Mustafa Nûri Paşa, *Netâyicü'l-uukûât* (nşr. Mehmed Galib Bey), İstanbul 1327, IV, 48 vd.; Enver Ziya Karal, *Halet Efendinin Paris Büyük Elçiliği: 1802-1806*, İstanbul 1940, s. 25-30; a.mlf., "Tanzimattan Evvel Garbîlaşma Hareketleri: 1718-1730", *Tanzimat I*, Ankara 1940, s. 18-30; a.mlf., *Selim III'ün Hatt-ı*

Hümâyunları: Nizam-ı Cedid 1789-1807, Ankara 1946, s. 83-85, 125, 179, 182; a.mlf., "Nizam-ı Cedid'e Dair Lâyiha", *TV*, I (1942), s. 414-425; II (1942-43), s. 104-111, 343-351, 424-432; a.mlf., "Ragıp Efendi'nin Islâhat Lâ-yihası", a.e., I (1942), s. 356-368; a.mlf., "Gülhane Hattı Humayununda Batı Etkisi", *TTK Belleten*, XVIII/112 (1964), s. 586-589; U. Heyd, "The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II", *Studies in Islamic History and Civilization*, Jerusalem 1961, s. 63-96; Ercümen Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri: 1793-1821*, Ankara 1968; A. Levy, "The Ottoman Ulema and the Military Reforms of Sultan Mahmud II", *Studies in Memory of Uriel Heyd*, Jerusalem 1971, s. 13-39; a.mlf., "Osmanlı Ulemâsı ve Sultan II. Mahmud'un Askerî Islahatı" (trc. Osman Bayraktar), *Modern Çağda Ulemâ* (ed. Ebubekir A. Bagader), İstanbul 1991, s. 29-61; S. J. Shaw, *Between Old and New The Ottoman Empire under Sultan Selim III: 1789-1807*, Cambridge 1971, s. 71-179; Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1976, s. 37-150; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978, s. 15-207; H. G. Majer, "Die Kritik an den Ulema in den Osmanischen Politischen Traktaten des 16.-18. Jahrhunderts", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: 1071-1920* (haz. Osman Okyar - Halil İnalıc), Ankara 1980, s. 147-155; Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 1988, s. 21-109; Ahmet Öğreten, *Nizâm-ı Cedid'e Dair Islahat Lâyiha* (yüksek lisans tezi, 1989, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Bekir Günay, *Mehmed Sadık Rifat Paşa'nın Hag-yatı, Eserleri ve Görüşleri* (yüksek lisans tezi, 1992, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), s. 66, 72, 77-78, 91-99; Tuncer Baykara, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, İzmir 1992, s. 1-14, 51-59, 64-68; Christoph K. Neumann, *Das indirekte Argument, Ein Plädoyer für die Tanzimat vermittle der Historie. Die geschichtliche Bedeutung von Ahmed Cevdet Paşas Ta'rih*, Münster-Hamburg 1994, s. 110; V. Aksan, *Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı: Ahmed Resmî Efendi: 1700-1783* (trc. Özden Arıkan), İstanbul 1995, s. 186-202; Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi: 1776-1826*, İstanbul 1995, s. 30, 36-45, 67-68, 75, 136-137, 143, 155-159, 255, 327; a.mlf., "Ignatius Mouradgea D'Ohsson (Muradcan Tosunyan): Ailesi Hakkında Kayıtlar, Nizâm-ı Cedid'e Dair Lâyihası ve Osmanlı İmparatorluğundaki Siyâsî Hayatı", *TD*, XXXIV (1984), s. 247-314; a.mlf., "İlk Mühendislerimizden Seyid Mustafa ve Nizâm-ı Cedid'e Dair Risâlesi", *TED*, XII (1987), s. 387-479; Şerif Mehmed, "Lâyiha", *TOEM*, VII/38 (1332), s. 74-88; Tatarcık Abdullah, "Lâyiha", a.e., VII/41 (1332), s. 257-284; VII/42 (1332), s. 321-346; VIII/43 (1333), s. 15-34; Necdet Kurdakul, "Mehmet Sadık Rifat Paşa", *TT*, sy. 71 (1989), s. 56-62; C. V. Findley, "Ebu Bekir Râtib's Vienna Embassy Narrative: Discovering Austria or Propagandizing for Reform in Istanbul?", *WZKM*, LXXXV (1995), s. 41-80; Mehmet Ali Beyhan, "Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılmasına Dair Bir Risale: Gülzâr-i Fütühât", *Ata Dergisi*, VII, Konya 1997, s. 237-250.



KEMAL BEYDİLLİ

İSLAHAT FERMANI

Tanzimat'ın ilânından sonraki uygulamalarla ilgili olarak özellikle gayri müslimlere yeni haklar tanıyan 1856 tarihli hatt-ı hümayun.

3 Kasım 1839'da ilân edilen ve bütün Osmanlı tebaasının kanun önünde eşit sayıldığını, herkesin can, mal ve namus dokunulmazlığının devletin güvencesi altında olduğunu açıklayan Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu yeterli bulmayan Batılı devletlerin, Osmanlı tebaası müslümanlarla gayri müslimler arasında bazı siyasî ve hukukî farklılıkların bulunduğunu ileri sürerek daha köklü reformlar yapılmasını istemeleri sonucunda hazırlanan ferman olup Osmanlı tarihinde önemli bir yere sahiptir.

Kudüs ve civarında hristiyanlarca kutsal sayılan bazı mekânlar (makâmât-ı mübâreke) hakkındaki taleplerinin arzu ettiği şekilde halledilmemesi üzerine Osmanlı Ortodoksları'yla ilgili olarak resmen himaye hakkı verilmesini isteyen Rusya'nın tekliflerinin Bâbüalî tarafından reddedilmesiyle başlayan Kırım Harbi (1853-1856) sırasında Batılı devletlerin reform konusundaki baskıları arttı. Savaşta Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni destekleyen Batılı devletler Rusya'nın hristiyan kozunu kullanarak Avrupa kamuoyunu Osmanlı Devleti aleyhine harekete geçirmesi tehlikesine karşı Bâbüalî'nin mutlaka hristiyanların haklarıyla ilgili yeni düzenlemeler yapmasını istiyorlardı. Nitekim barış antlaşmasına esas olacak hususları belirlemek üzere Viyana'da toplanan konferansta tesbit edilen dört esastan sonuncusu, gayri müslimleri müslümanlarla eşit haklara kavuşturacak yeni bir ıslahat programının ilânını şart koşuyordu. Gayri müslimlere verilecek haklar, Avrupa devletlerinin müşterek teminatları altına alınmak üzere özel bir madde ile barış antlaşmasına eklenecekti. Bâbüalî, kendi iç meselesi olan ıslahat konusunun antlaşmaya eklenmesinin hâkimiyet haklarına zarar vereceğini, bunun ayrıca devletler hukukuna da aykırı olduğunu ileri sürerek teklifi reddetti. Durumun gerginleşmesi üzerine Fransa'nın tavsiyesiyle hükümet gayri müslimler hakkındaki iyi niyetini göstermek için cizyeyi kaldıracağını, dolayısıyla gayri müslimlerin orduya ve idarî görevlere alınacağını açıkladı. 10 Mayıs 1855'te ilân edilen karara göre gayri müslimler askerlikte miralaylığa, idarede ise birinci dereceye kadar yüksel-

bileceklerdi. Ayrıca izin almadan kiliselerini inşa ve tamir edebileceklerdi. Fakat karara en büyük tepki gayri müslimlerden geldi. Askerlik yapmak istemeyen gayri müslimler çeşitli yerlerde ayaklandılar. Rumeli'dekilerin çoğu dağlara çıkmak veya komşu ülkelere iltica etmek tehdidinde bulundu. Bunun üzerine hükümet kararını değiştirmek zorunda kaldı. Sınır boylarında yaşayanlar askerlikten muaf tutuldular. Kararda öngörülen gayri müslim asker sayısı önce 15.000'den 7000'e indirildi, daha sonra bundan da vazgeçildi.

Bu ilk deneme gayri müslimlerin ıslahat istemediklerini açıkça ortaya koymaktaydı. Fakat buna rağmen devletler ıslahat konusundan vazgeçemediler. Tekrar toplanan Viyana Konferansı'nda (16 Ocak 1856) padişahın kendiliğinden gayri müslimlere verdiği imtiyazları yine kendiliğinden genişletmesine ve barış antlaşmasından önce ilân etmesine karar verildi. Bunun ise Osmanlı Devleti'nin hükümlerine haklarına ve toprak bütünlüğüne zarar vermeyeceği belirtildi. Bu teklifi Rusya da kabul ettiği için barış antlaşmasına esas teşkil edecek olan dört maddelik Viyana protokolü 1 Şubat 1856'da imzalandı. Hemen arkasından İstanbul'da İngiliz, Fransız ve Avusturya elçileriyle sadrazam ve Hariciye nâzırının katıldığı bir toplantı yapılarak ıslahat programının hazırlıklarına başlandı.

Görüşmelerde önce din ve vicdan hürriyeti konusu ele alındı. Toplantının en aktif üyesi olan İngiliz elçisi Stratford Canning, İslâmiyet'ten ayrılmayı yasaklayan şer'î kanunların da değiştirilmesini istedi. Bâbîâli ise İslâmiyet'i tartışmaların dışında tutarak sadece gayri müslimlerin durumlarının ele alınacağını elçilere bildirdi. Bâbîâli'ye göre şimdiye kadar gayri müslimlere tanınan dinî ve adlî imtiyazlar Osmanlı toplumunu kesin olarak ikiye ayırmıştı. Dinî imtiyazlar yeni düzenlemelerle aynen korunabilirdi. Fakat adlî muhtariyet derecesine varan medenî hukukla ilgili imtiyazlar, Tanzimat'ın öngördüğü kanun önünde eşitlik ilkesine aykırı olduğu için mutlaka değiştirilmeliydi. Elçiler ise Osmanlı toplumunda ayrılığa sebep olan adlî sistemin değiştirilmesini olumlu karşılamakla birlikte gayri müslimler için özel imtiyazlar istemekten çekinmiyorlardı. Osmanlı toplumunu birbiriyle kaynaştırmaya çalışan hükümet, gayri müslimleri müslümanlardan ayıracak imtiyazlar vermenin felâket olacağını ileri sürerek teklifleri reddetti. Çok sert

geçen müzakereler sırasında birbirinden farklı yirmi bir muhtıra verildi. Sonunda bunlar birleştirilerek yeni bir ıslahat programı hazırlandı ve bir beyannâme şeklinde ilânına karar verildi.

İngiliz elçisi, elçilerin gayret ve müdahaleleriyle meydana getirilen ıslahat programının devletlerin müşterek taahhüdü ve kefaleti altına alınmasını ve barış antlaşmasında da zikredilmesini istedi. Bâbîâli, Viyana'da olduğu gibi bunu hükümlerine haklarına aykırı sayarak kesinlikle reddetti. Bu ihtilâf, Fransız ve Avusturya elçilerinin İngiliz elçisini teskin etmelerinden sonra halledildi. ıslahat programının, padişahın kendi arzusu ile gayri müslim tebaasına bazı imtiyazlar verdiği zannını uyandırmak için bir ferman şeklinde ilânına karar verildi. Program hemen bir ferman şekline getirilerek 11 Cemâziye-lâhîr 1272 (18 Şubat 1856) tarihinde Bâbîâli'de merasimle okundu. Sadrazam Âlî Paşa Paris Kongresi'ne gittiği için sadâret kaymakamı Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın huzurunda yapılan merasime devlet ileri gelenleri, şeyhülislâm, patrikler, hahambaşı kaymakamı, cemaat başkanları ve devletlerin temsilcileri katıldılar. ıslahat Fermanı'nın birer kopyası Paris Kongresi'ne katılan devletlere de verildi.

ıslahat Fermanı'nın okunmasından bir hafta sonra (25 Şubat 1856) toplanan Paris Kongresi, Viyana protokolünün Osmanlı gayri müslimlerinin geleceğiyle ilgili olan dördüncü maddesini ikinci oturumundan itibaren müzakereye başladı. Devletler, ıslahat Fermanı'nın antlaşmada özel bir madde ile yer alması isteklerini tekrar ortaya attılar. Osmanlı baş muharrası Sadrazam Âlî Paşa, "Devletler fermanı senet ittihaz ederler" şeklinde bir ibarenin antlaşmaya eklenmesine şiddetle karşı çıktı. Ancak daha sonra uzlaşma sağlandı. 30 Mart 1856 tarihinde imzalanan Paris Antlaşması'nın dokuzuncu maddesi şu şekilde düzenlendi: Padişah, tebaasının durumunu düzeltmek için kendi iradesiyle ilân ettiği hatt-ı hümayunun devletlere tebliğini uygun görmüştür. Devletler bu tebliğin kıymetini kabul ve tasdik ederler. Şurası muhakkaktır ki bu tebligat devletlere, padişahın tebaası ile olan ilişkilerine müştereken veya ayrı ayrı müdahale etme hakkını hiçbir şekilde vermez. Böylece ıslahat Fermanı'nın antlaşmada ima yoluyla dahi zikredilmesini istemeyen Âlî Paşa'nın büyük çabaları sonunda düzenlenen dokuzuncu maddenin son bölümünün müdahaleyi önleyeceği zannedildi.

Paris Muahedesi'nin imzalanması İstanbul'da memnuniyetle karşılanmasına rağmen ıslahat Fermanı'nın meydana getirdiği olumsuz havayı gideremedi. Halk Paris Antlaşması'ndan çok fermanın muhtevası ile meşguldü. Bunun baş kısmında, mütteliklerin yardımlarıyla hâricî durumun düzeldiği şu sırada bütün Osmanlı tebaasının refahını arttıracak ve devletin iç durumunu da kuvvetlendirecek bazı yeniliklere ihtiyaç duyulduğu ifade edilmektedir. Yeni ve hayırlı bir devrin başlangıcı olacağı ümidiyle yapılması düşünülen dâhilî ıslahat aşağıdaki şekilde açıklanmaktadır: Tanzimat Fermanı ile bütün Osmanlı tebaasına verilen imtiyazlar bu defa da teyit edilmiştir. Tamamen uygulanması için gerekli tedbirler alınacaktır. Önceki Osmanlı sultanları tarafından gayri müslimlere tanınan dinî imtiyazlar ve muafiyetler ibka edilmiştir. Ancak her cemaat belirli bir zaman içinde bu imtiyaz ve muafiyetlerini yeni şartlara ve ihtiyaçlara göre tekrar düzenleyecektir. Bunun için hükümetin kontrolünde patrikhânelerde özel meclisler kurulacak ve bu meclislerin kararları Bâbîâli'nin onayından sonra kesinlik kazanacaktır. Patrik seçimleri ıslah edilerek, patriklerin kaydıhayat ile tayinleri usulü uygulanacaktır. Patrik, metropolit, marhasa ve hahamlar görevlerine başlarken devlete bağlılık yemini edeceklerdir. Ruhban sınıfına verilmekte olan "cevâiz" ve "âidat" yasaklanarak bunun yerine patriklerle cemaat başlarına belirli gelirler tahsis edilecek, diğer ruhbanlara rütbelerine göre maaş bağlanacaktır. Fakat ruhbanın menkul ve gayri menkul mallarına dokunulmayacaktır. Gayri müslim cemaatlerin işleri, ruhban ve halk arasından seçilecek üyelerden oluşan karma meclislerce idare edilecektir. Aynı din ve mezhepten olan şehir, kasaba ve köylerdeki mâbed, mektep, hastahane ve mezarlık gibi yerlerin tamirine engel olunmayacaktır. Fakat bu gibi yerlerin yeniden inşa edilmesi gerektiğinde hükümetten izin alınacaktır. Ahalisi karışık olmayıp yalnız bir mezhep cemaatinin bulunduğu yerlerde âyinler serbestçe ve açık olarak yerine getirilebilecektir. Değişik din ve mezhepten olan şehir, kasaba ve köylerdeki mâbed, mektep, hastahane ve mezarlık gibi yerlerin tamiri veya yeniden inşaları hükümetin iznine tâbi olacak, bu gibi yerlerde âyinler belli kurallara göre icra edilecektir. Mezhep mensuplarının sayılarına bakılmadan ibadetlerini serbestçe yapmaları sağlanacaktır. Bir cemaatin din, dil ve ırk

bakımından diğer bir cemaatten aşağı tutulduğunu gösteren bütün tabirler yazışmalardan çıkarılacak, bu gibi tabirleri halkın ve memurların kullanmaları yasaklanacaktır. Osmanlı ülkesinde her din ve mezhebin âyini serbest olduğundan hiç kimse din ve mezhep değiştirmeye zorlanmayacaktır. Din ve cins farkı gözetilmeksizin bütün Osmanlı tebaası devlet memurluğuna kabul edilecektir. Kanunî ehliyet ve vasıfları taşıyan herkes hangi din ve mezhepten olursa olsun askerî ve mülkî mekteplerde okuyabilecektir. Ayrıca her cemaat kendi millî dilinde eğitim yapmak üzere okul açabilecektir. Fakat bu okulların programlarının düzenlenmesiyle öğretmenlerinin tayini karma bir maarif meclisi tarafından yapılacaktır. Bu meclisin üyelerini padişah tayin edecektir. Müslümanlarla gayri müslimler arasında veya gayri müslimlerin kendi aralarında çıkacak davalar için karma mahkemeler kurulacaktır. Yargılamaların açıkça yapılacağı bu mahkemelerde gayri müslimlerin de şahitlikleri kabul edilecek ve herkes kendi dinine göre yemin edecektir. Âdi hukuk davaları, eyalet ve sancak karma meclislerinde vali ve kadının da katılmasıyla şer'î veya adlî hukuka göre görülecektir. Bu meclislerde de yargılamalar açık yapılacaktır. Gayri müslimler arasında çıkacak miras gibi özel davalar tarafların istemeleri durumunda patrikhâne meclislerinde de görülebilecektir. Karma ticaret ve cinayet mahkemeleriyle ilgili kanunlar ve yargılama usulleriyle ilgili nizamnâmeler en kısa zamanda hazırlanarak Osmanlı ülkesinde konuşulan diillere tercüme edildikten sonra yayımlanacaktır. Hapishaneler islah edilecek ve her türlü eziyet ve işkenceye son verilecektir. Buna uymayan görevliler cezalandırılacaktır. Hukuk eşitliği ancak görev eşitliğiyle sağlanabileceğinden gayri müslimler de askerlik yapacaklardır. Gayri müslimler bu yükümlülüklerini fiilen yerine getirebilecekleri gibi bedel vermek suretiyle de eda edebileceklerdir. Bunun için gerekli nizamnâme en kısa zamanda hazırlanarak ilân edilecektir. Vilâyet ve sancak meclislerinde üye olan müslümanların ve gayri müslimlerin hakkaniyetle seçilmelerini sağlamak üzere nizamnâmeler hazırlanacaktır. Yerli halkın verdiği vergileri ödemek ve tâbi olduğu hükümlere uymak şartıyla ecnebilerin de Osmanlı ülkesinde emlak satın almalarına izin verilecektir. Satın alma işlemlerine Osmanlı Devleti ile ecnebi devletler arasında yapılacak düzenlemeden sonra başlanacaktır. Bütün Osmanlı tebaası din ve

mezhebi ne olursa olsun aynı vergiyi ödeyecektir. Vergilerin ve özellikle âşârin toplanması sırasında görülen kötü uygulamanın düzeltilmesine en kısa zamanda başlanacaktır. İltizam usulüne tedricen son verilerek vergilerin doğrudan doğruya devlet tarafından toplanması sağlanacaktır. İltizam usulünü kendi şahsî çıkarları için kullanan memurlarla idare meclisi üyeleri şiddetle cezalandırılacaktır. Özel nizamnâme ile son zamanlarda yıllık gelir ve giderleri düzenleyen bütçe sisteminin tamamen uygulanmasına çalışılacaktır. Memurlara tahsis edilen maaşların muntazam bir şekilde ödenmesine başlanacaktır. Bütün tebaayı ilgilendiren konuların görüşüldüğü Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'ye her cemaatin başkanlarıyla devleti temsilen bir memur tayin edilecektir. Bir yıl için tayin edilen bu üyeler, müzakerelerde görüşlerini serbestçe söyleyebilecekler ve bundan dolayı rencide edilmeyeceklerdir. Rüşvet ve yolsuzlukları yasaklayan kanunlar istisnasız bütün memurlara uygulanacaktır. Paranın değerini yükseltmek ve maliyenin itibarını arttırmak amacıyla banka açmak başta olmak üzere birtakım tedbirler alınacaktır. Ülkenin maddî servet kaynaklarının işletilmesi için gerekli sermaye sağlanacaktır. Ülke ürünlerini nakletmek üzere yollar ve kanallar inşa edilerek, ziraat ve ticaretin gelişmesine engel olan hususlar ortadan kaldırılacaktır. Batı'nın bilgisinden ve sermayesinden de faydalanmanın yolları araştırıldıktan sonra peyderpey tatbik sahasına konulacaktır. Hükümet bu hatt-ı hümayunda belirtilen hükümlerin uygulanması için görevlendirilmiştir.

İslahat Fermanı Tanzimat Fermanı'na göre daha ayrıntılıydı. Tanzimat Fermanı bütün Osmanlı tebaasını ilgilendiren genel prensipler koyarken İslahat Fermanı tamamen müslüman olmayan Osmanlı tebaası ile ecnebilere ait hükümler içeriyordu. Gayri müslimlerin Osmanlı toplumdaki eski statülerini büyük ölçüde değiştirmekte ve onların durumlarını yeniden düzenlemekteydi. Cemaatleri üzerinde büyük yetkileri olan patriklerin bu yetkileri sadece dinî konularla sınırlandırılıyordu. Gayri müslimlerin cemaat teşkilâtlarında önemli değişiklikler yapılarak sadece ruhbanın değil sivil kesimden çeşitli kimselerin cemaat idarelerine katılmaları sağlanıyordu. Ferman, Osmanlı tebaası gayri müslim unsurların hukukunu müslüman tebaa ile eşit hale getirmek amacını taşımakla birlikte müslüman kesimi doğrudan ilgilendirebilecek, anlamı

cümle aralarına sıkıştırılmış hususları da içine alıyordu. Osmanlı ülkesinde her din ve mezhebin icrasının serbest olduğu ve hiç kimsenin din ve mezhep değiştirmeye zorlanmayacağı hükmü sadece gayri müslimleri değil müslüman kesimi de kapsayacak bir ifade şeklinde zikredilmişti. Dolayısıyla daha fermanın neşrinden önce toplanan komisyonda İngiliz elçisinin İslâmiyet'ten ayrılmayı yasaklayan şer'î kanunların değiştirilmesi teklifi bir bakıma satır aralarında da olsa yerini almış oluyordu. Ferman esas itibarıyla sadece gayri müslim tebaaya yönelik olarak algılandığından bu önemli genel nitelikli ifade dikkatlerden kaçmış ve pek iyi kavranamamıştır.

Tanzimat Fermanı ile İslahat Fermanı hazırlanışları bakımından da önemli farklılık arz etmekteydi. Birincisi, dış tesirlerden çok iç dinamiklerin zorlamasıyla Osmanlı devlet adamlarınca hazırlandığı halde ikincisi tamamen dış baskılar sonucunda yabancı temsilcilerle birlikte hazırlanmıştı. Tanzimat Fermanı devletlere tebliğ edilmekle birlikte herhangi bir taahhüde girilmemişti. Fakat İslahat Fermanı'nın Paris Antlaşması'nda özel bir madde halinde zikredilmesi devleti taahhüt altına sokmaktaydı. Bu yüzden Tanzimat Fermanı'nın mimarı sayılan Mustafa Reşid Paşa, İslahat Fermanı'nın ülkeyi tahrip etmek için Avrupa'ya verilmiş bir silâh olduğunu ileri sürüyordu. Bu tâvizleri veren Âli ve Fuad paşaları da hainlikle itham ediyordu (Engelhardt, s. 124). Aslında Reşid Paşa da İslahat Fermanı'nı destekliyordu. Nitekim ferman hakkındaki düşüncelerini açıkladığı lâyihasında itirazının fermanın geneline değil bazı maddelerine olduğunu belirtiyordu. Paşaya göre müslümanların tepkisi düşünülmeden hristiyanlara haysalalarının alamayacağı derecede imtiyazlar verilmişti. İslahat, zaman içinde toplumda huzursuzluk yaratacak dış müdahalelere meydan verilmeden yapılması gerekirken bu önemli nokta gözden kaçırılmıştı. Reşid Paşa, eşitliğe dayalı yeni düzenlemelerin içtimâî huzursuzluklara yol açmasından ve bilhassa Anadolu ve Arabistan'da sosyal patlamalara sebep olmasından endişe ediyordu. Hükümeti muhtemel olaylara karşı bir hazırlık yapmadığı için eleştiriyordu. Ayrıca İslahat Fermanı'nın yabancı sefirlerle birlikte hazırlanmış olması ve ayrıca Paris Antlaşması'nda yer almasının Osmanlı Devleti'ni yeni siyasî sıkıntılara sokacağını ileri sürüyordu (Cevdet, I, 75-82).

Beklenenin aksine Islahat Fermanı'na en büyük tepki gayri müslimlerden geldi. Görünüşte hâkim millet müslümanlarla aynı seviyeye gelmelerine rağmen özellikle eşitlik ilkesine karşı çıktılar. Bilhassa Rumlar müslümanların üstünlüğüne razı olduklarını, ancak Ermeni ve yahudilerle bir tutulmalarını asla kabul etmeyeceklerini ifade ediyorlardı. Gayri müslimlerin tepkisine sebep olan hususlardan biri de askerlik yükümlülüğü idi. Din adamları da fermandan hoşlanmadılar. Cemaatlerinden haraç şeklinde aldıkları aidatın kaldırılarak maaşa bağlanmaları, göreve başlarken devlete sadakat yemini etmeleri, din adamlarından oluşan sinod meclisine halktan da üye seçilmesi gibi hususlar patrik ve metropolitlerin büyük tepkisine yol açtı. Nitekim Islahat Fermanı okunduktan sonra atlas keseye konulduğunu gören İzmit metropolitenin bir daha bu keseden çıkmaması temennisinde bulunduğu söylenir (Engelhardt, s. 125).

Islahat Fermanı ile gayri müslimlere ve ecnebilere özel haklar tanınması, imparatorlukta edindikleri maddî zenginliklerine şimdi politik hakların da ilâve edilmesi müslümanların da tepkisine yol açtı. Bazı müslümanlar, atalarının kanlarıyla kazanılmış olan millî ve mukaddes haklarının kaybedildiğine, hâkim millet olma vasfının yitirildiğine inanıyorlardı. Halk arasında çeşitli dedikodular dolaşıyordu. Elçilerin, "Eski vükelâ işimizi zorlaştırıyordu, yeni vükelâ isteklerimizden daha fazlasını verdi"; Fransız elçisinin, "Bâbîlî'nin bu kadar fedakârlık edeceğini ummuyorduk. Canning ne dediyse hükümet kabul etti" dediği rivayeti yayılmıştı (Cevdet, I, 70). Bütün bu tepkilere karşı hükümet ferman hükümlerini Avrupalılar'a ve müslümanlara farklı şekillerde yorumluyordu. Nitekim ferman hükümlerine göre bir gayri müslimin nâzır dahi olabileceğinin söylenmesi üzerine Fuad Paşa itiraz etmiş ve nâzır olmak şöyle dursun Meclis-i Vâlâ üyesi bile olamayacağını ileri sürmüştü (a.g.e., I, 71). Cevdet Paşa'nın ifadesiyle bazı "alafranga çelebiler"le bazı devlet ileri gelenleri, Islahat Fermanı'nı Batılı devletlerle ilişkilerin ve ittifakın bir delili olarak görüyorlardı. Bunlar müslümanlarla gayri müslimlerin kaynaşacağını, karışık mahallerin oluşacağını, emlâk fiyatlarının artacağını ve medeniyetin gelişeceğini söylüyorlardı (a.g.e., I, 68).

Fermanın uygulanması için Bâbîlî'de Sâmî Paşa, Mümtaz Efendi, Subhi Bey ve

Ahmed Refik Bey'den oluşan bir ıslahat komisyonu kuruldu. Gerektiğinde Maliye Nezâreti'nden, Tersâne-i Âmire ve Bâb-ı Seraskeri'den de birer üye komisyona çağırılacaktı. Matbu nüshaları bütün vilâyet ve sancaklarla yurt dışındaki temsilciliklere gönderilen fermanın uygulanmasına önce Hudâvendigâr sancağından başlanmasına karar verildi. Uygulamayla ilgili olarak 30 Mart 1856 tarihinde Bâbîlî'de bir danışma meclisi toplandı. Burada ele alınması gereken öncelikli konular tesbit edildi. Önce can ve mal emniyetiyle namus dokunulmazlığı maddesinin hayata geçirilmesi kararlaştırıldı. Bu konuda daha önce çıkarılmış bulunan nizam-nâmeler derhal uygulamaya konulacaktı. Fransa'dan alınacak örneklerle göre Avrupa standartlarına uygun olarak İstanbul'da bir hapisane inşa edilecek, işkenceye son verilecekti. İç güvenlik ve asayişle ilgili olarak Avrupa'dan kanun ve nizam-nâmeler tercüme edilecek ve karma mahkemelerin kuruluşu en kısa zamanda tamamlanacaktı.

Islahat Fermanı'nın uygulamaya konulmasıyla birlikte ülkenin çeşitli yerlerinde birtakım olaylar patlak verdi. Gayri müslimlere getirilen âyin serbestliği dolayısıyla kiliselerde çan çalınması müslümanların tepkisine yol açtı. Hristiyanlar arasında müslümanların kendilerine saldıracakları şeklinde çeşitli yalan haberler yayıldı. Eskiden beri yan yana yaşayan iki topluluk birden bire düşman kutuplara ayrıldı. Çeşitli yerlerde müslümanlarla gayri müslimler arasında kanlı çatışmalar başladı. Maraş'taki olaylarda bir İngiliz tüccarı karısı ve çocuğu ile birlikte öldürüldüğü gibi Halep ve Şam'da da ecnebilerin ve gayri müslimlerin evleriyle iş yerleri tahrip edildi (1860). Cidde'de 1858'de çıkan olaylarda yabancı konsoloslar öldürüldü. İsyan İngiliz ve Fransız donanmalarının şehri topa tutmasıyla bastırıldı. Bilhassa Rumeli, Lübnan ve Girit gibi gayri müslim nüfusun yoğun olduğu bölgelerdeki karışıklıklar Batılı devletlerin müdahalesine sebep oldu. Osmanlı hükümetinin âdeta bir suçlu gibi Avrupa mahkemesine çıkarılması gayri müslimlerin cesaretini arttırdı. Olayları önlemeye çalışan Bâbîlî, Paris Antlaşması'nın dokuzuncu maddesine göre devletlerin iç işlerine karışmaya hakları olmadığını hatırlattı. Fakat Avrupa devletleri, hatt-ı hümayunun tatbikine nezaret etme hakkını dokuzuncu maddenin kendilerine tanıdığını bildirdiler. Dokuzuncu maddeyi sırf iç işlerine müdahaleyi önlemek için

kabul etmiş olan Osmanlı hükümeti aynı maddenin devletlere müdahale hakkı verdiğini böylece öğrenmiş oldu. Paris Antlaşması'nı imzalamış olan devletler, 5 Ekim 1859'da Bâbîlî'ye ortak bir muhtıra vererek Islahat Fermanı'nın uygulama alanına konulamamasından dolayı üzüntülerini bildirdiler. Bundan sonra her devlet, tek başına veya müştereken Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmeye başladı. Rusya Rumeli'deki olayları tahkik için milletlerarası bir komisyon kurulmasını, gayri müslimler için daha fazla teminat veren bir antlaşma yapılmasını teklif etti. Rusya'nın Osmanlı gayri müslimleri üzerinde nüfuz kurmasını istemeyen İngiltere, Rus tekliflerinin Osmanlı nüfuzunu zedeleyeceği gerekçesiyle tepki gösterdi. Fransa ile birlikte sadrazamın Rumeli'de teftişte bulunmasını tavsiye ettiler. Sadrazamın Rumeli tahkikatına başlamasıyla bu olay yatıştırıldı. Bu sırada malî sıkıntı içinde bulunan hükümet, hem gelirleri arttırmak hem de devletlerin bu konudaki isteklerine cevap vermek amacıyla malî ıslahata girişti. İngiliz elçisi H. Bulwer hazine gelirlerinin artırılması için Bâbîlî'ye bir proje sundu. Projede Islahat Fermanı'nda vaad edilen, ecnebilere Osmanlı ülkesinde emlâk satın alma veya kiralama izni verilmesi ve yabancı sermaye girişini engelleyen vakıf teşkilâtının değiştirilmesi tavsiye ediliyordu. En önemlisi de Islahat Fermanı'nda olmadığı halde Osmanlı maliyesinin milletlerarası bir komisyonun idaresine bırakılmasının istenmesiydi. Osmanlı hükümeti milletlerarası komisyon fikrine karşı çıkmakla birlikte o sırada oluşturduğu maliye meclisine yabancı uyruklu üç delege aldı. Bu meclis de pek başarılı olamadı. Yabancıların gayri menkul satın almalarına ve vakıf sisteminin değiştirilmesine sıcak bakmayan hükümet bundan sonra devletlerin müdahaleleriyle karşılaştı. Uzun müzakerelerden sonra 1867'de ecnebilerin gayri menkul satın almalarına izin verildiği gibi 1873'te vakıfların mülke tahvili, yani vakıfların da satılabilmesi esas kabul edildi.

Bâbîlî'nin Batılı devletlerin her müdahalesinde yeni tâvizler vermesi yeni müdahaleleri getirdi. Giderek ülke Avrupa devletlerinin kışkacına daha fazla girmiş oldu. Lübnan'da patlak veren olaylar sadrazamın Rumeli'deki teftişi yarıda kesmesine sebep oldu. Bunu fırsat bilen Rusya milletlerarası tahkikat komisyonu kurulması isteğini tekrarladı (Ekim 1860). Rus projesine karşılık İngiltere de yeni bir

İslahat projesi sundu. Buna göre Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye ile Meclis-i Tanzîmat birleştirilerek yeni bir meclis kurulacaktı. Yüksek devlet memurlarından ve gayri müslimlerden seçilerek beş yıl için tayin edilecek on iki üyeden oluşacak olan bu meclis iyi bir emniyet teşkilâtı kuracak, mahkemeleri ıslah edecek, gayri müslimlerin şahitliğinin kabul edilmesini sağlayacak kanunları çıkaracaktı. Ayrıca âşâr usulünün kaldırılması, müslümanların ve gayri müslimlerin birlikte okuyacakları mekteplerin açılması ve her valinin emrine gayri müslimlerden birer müsteşar tayin edilmesi gibi konularla da uğraşacaktı. Projeye göre elçilikler şikâyetçi oldukları memurların yargılanmasını bu meclise havale edeceklerdi. Gerekli tahkikat sırasında sefâret tercümanlarını yanlarında hazır bulundurabileceklerdi. Kısacası İngiliz projesi daha önce İngiliz elçisinin tepki gösterdiği Rus projesinden daha ağırdı. Osmanlı memurları âdetâ konsolos mahkemelerine sevkedilebilecekti. Avrupa müdahalesi dâimî ve muntazam bir usul haline gelecekti.

Siyasî çevrelerde hayretle karşılanan İngiliz projesi padişahı ve hükümeti de telaşa düşürdü. Bâbîâlî'nin itirazı üzerine İngiltere, yeni bir ıslahat programı yapması için Osmanlı hükümetine üç ay süre tanınmasını diğer devletlere teklif etti. Rusya Avrupa delegelerinin hemen toplanmasında ısrar etti. Bâbîâlî, devletleri sakinleştirmek için Rumeli teftişinin tamamlanacağını ve ordu kumandanının bu iş için görevlendirildiğini devletlere bildirdi. Şubat 1861'de de yeni bir ıslahat programını kabul etti. Programa göre âşâr usulü değiştirilecek, vergilerin toplanması bir düzene bağlanacak, vilâyetlerde güvenlik sağlanacak ve adliyenin düzeltilmesi için müzakerele başlanacaktı. Hükümet bu işlerle meşgul olurken devletlerin Lübnan'daki kanlı hadiseler dolayısıyla vâki olan müdahaleleri giderek arttı. Büyük devletlerin hazırladığı 9 Haziran 1861 tarihli Lübnan Nizamnâmesi ile Lübnan, hristiyan bir mutasarrıfın yönetiminde imtiyazlı müstakil sancak haline getirildi.

Devletler, Paris Antlaşması'nın kendilerine tanıdığı haklardan yararlanarak İslahat Fermanı'nın uygulanması konusundaki müdahalelerini arttırdıkları bir sırada fermanı neşreden Abdülmecid vefat etti (25 Haziran 1861). Âlî ve Fuad paşalarının istifa tehditleri üzerine yeni padişah Abdülaziz de İslahat Fermanı'nı teyiden yeni bir hatt-ı hümayun yayımladı. İslaha-

ta devam edileceğinin açıklanması Batılı devletleri rahatlattı. Bâbîâlî, İslahat Fermanı'na uygun olarak taşra teşkilâtını yeniden düzenledi. Fransa'daki departman sistemi esas alınarak 1864 vilâyet kanunu uygulamaya konuldu. Yine Fransız eğitim sistemine göre Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi 1868'de açıldı. Müslüman, hristiyan ve Müsevî çocuklarının birlikte okumalarına imkân sağlanmaya çalışıldı. Fakat bu okula en büyük tepki yine gayri müslimlerden geldi. Bu dönemde gerçekleştirilmeye çalışılan reformlardan biri de kiliselerin yeniden teşkilâtlandırılmasıdır.

İslahat Fermanı'na göre kiliselerin yeniden teşkilâtlandırılması Bâbîâlî'yi en çok meşgul eden konulardan biri oldu. Rum patriği bir süre tereddüt ettikten sonra hükümetin emriyle İslahat Fermanı'nı kiliselerde ilân etti. Fakat din adamlarından oluşan Sinod Meclisi ferman hükümlerine uymamakta ısrar etti. Bu durum karşısında Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye, bir nizamnâme hazırlayarak kiliselerin yeniden düzenlenmesi işine hemen başlanmasını istedi. Hükümetin patrikhâne işlerine doğrudan müdahalesi karşısında Rumlar Avrupa'nın devreye girmesini istediler. Osmanlı hükümetinin gayri müslimlerin imtiyaz ve muafiyetlerini kaldırdığını ileri sürdüler. Bütün tahriklere ve tepkilere rağmen cemaat sistemleri yeniden düzenlendi. İslahat Fermanı hükümlerine uygun olarak 1862'de her cemaate ayrı ayrı nizamnâmeler verildi. Nizamnâmelerle din adamlarının cemaat üzerindeki keyfi tasarrufları önlenmek isteniyordu. Bunun için her gayri müslim cemaatin idaresi laik üyelerden oluşan meclislere bırakıldı. Rum Ortodoks cemaatine verilen nizamnâme ile cemaatin mezhep işlerine bakmak üzere on iki metropolit-ten oluşan Sinod Meclisi muhafaza edildi. Bu ruhanî meclise karşılık olmak üzere on iki laik üyeden oluşan "millî meclis" ise cemaatin eğitimi, adlî ve idarî işleriyle uğraşacaktı. Ayrıca bu iki meclisten seçilen üyelerle meslek temsilcilerinden oluşan umumi meclis cemaatin önemli işlerini halledecekti. Ermeni cemaatine verilen nizamnâme ile patriğin yetkileri korunmakla birlikte 400 üyeden oluşan bir millet meclisi oluşturuluyordu. Bu meclis kuruluşu ve seçimlerin yapılışı bakımından âdetâ Meclis-i Meb'ûsan'ı andırıyordu. Meclis, cemaatin günlük işlerini on dört üyeli ruhanî meclis ve yirmi üyeli cismanî meclis eliyle yürütecekti. Ayrıca idarî, malî, eğitim ve hukuk işleriyle ilgili komisyonlar da kuracaktı. Müsevî cemaati

nizamnâmesi de cemaat başkanına yardımcı olmak üzere iki meclis kurulmasını öngörüyordu. Bunlardan biri cemaatin dinî işlerine bakacaktı, yani bir nevi ruhanî mahkeme görevi yapacaktı. Diğer ise cemaatin idarî işlerine bakacaktı.

Gayri müslim cemaatlere verilen bu nizamnâmeler âdetâ onların anayasaları mesabesinde idi. Müslümanlarla gayri müslimleri kanun nazarında eşit hale getirerek tek toplum oluşturmaya amaçlayan İslahat Fermanı gayri müslim toplulukların birliğini dahi koruyamadı. Millî şuura ulaşan cemaatler bağlı oldukları kiliselerden ayrılarak kendi kiliselerini kurmaya başladılar. İslahat Fermanı'na göre bazı davaların patrikhânelerde görülmesine izin verilmesi devletin adlî bağımsızlığı ile çatışan bir husustu. Yine ecnebile-re Osmanlı ülkesinde mülk satın alma izninin verilmesi ve vakıfların mülke tahvil edilmesi gibi uygulamalar toplumda büyük yankı uyandırdı. Ülke çeşitli karışıklıklara sahne oldu. Bu karışıklıklar Avrupalı devletlerin çeşitli baskılarına sebebiyet verdi. Bu ortam içinde fermanla öngörülen hapishanelerin ıslahı, işkencenin yasaklanması, malî durumun düzeltilmesi ve bayındırlık faaliyetlerine girişilmesi gibi önemli reformlarda fazla bir yol alınmadı. Devlet, siyasî ve idarî bakımdan fermanla öngörülen yükümlülüklerini mümkün olduğu kadar yerine getirdi. Gayri müslimler devletin çeşitli kademelerinde görev aldılar. Fakat askerlik konusunda aynı başarı elde edilemedi. Cizye vergisi kaldırılarak gayri müslimlerin de askere alınması kararı uygulanamadı. Nihayet 1857'de çıkarılan bir kanunla gayri müslimlerin askerlik hizmetine karşılık "bedel-i askerî" adlı bir vergi ödemeleri kabul edildi. Osmanlı toplumunun birbiriyle kaynaşmasında en büyük rolü oynaması ümit edilen bu önemli reform da başarısızlıkla sonuçlanmış oldu. Gayri müslimler II. Meşrutiyet'in ilânına (1908) kadar askerlikten muaf tutuldular. Sonuç olarak fermanın, şeriata aykırı hükümler ihtiva ettiği gerekçesiyle müslümanların vicdanını zedelediği ve devrin hükümdarını tahttan indirmek, hatta öldürmek amacıyla birtakım tertiplere dahi yol açtığı (bk. KULELİ VAK'ASI), hulâsa devletin dayanmakta olduğu hukukî nizamı büyük ölçüde değiştirip gayri müslimleri zimmî hukukun dışına çıkardığı söylenebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, İrade - Dahiliye, nr. 22739, 22853, 22915, 23010, 23038, 27019, 27072, 29084, 32190, 32316, 32449; BA, İrade - Hariciye, nr. 6272,

6534, 6552, 6565, 6569, 6662, 6570, 6806, 6896, 7106, 7142, 7153, 7164, 7258, 7356, 7392, 7410, 7413, 7643, 7668, 8355, 8372, 8402, 8566, 8664, 9369, 9837, 10389; BA, İrade-Meclis-i Vâlâ, nr. 15351, 15629, 16519, 19593, 19660, 19910, 19929, 20021, 20032, 20050, 20293, 20894, 20896; BA, İrade-Meclis-i Mahsus, nr. 258, 270, 287, 350, 356, 441, 463, 497, 516, 532/1, 614/1, 901, 935/1, 942/1, 962/1, 962/2, 963, 971/1, 971/3; BA, *Ayniyat Defteri*, nr. 439, s. 11, 71, 114; F. Eichmann, *Die Reformen des Osmanischen Reiches*, Berlin 1858; G. Rosen, *Geschichte der Türkei*, Leipzig 1867, II, 228-244; *Düstur*, Birinci tertip, İstanbul 1289, I, 7-14; Cevdet, *Tezâkir*, I, 67-71, 75-82, 98; Lutfi, *Târih*, IX, 69, 122, 236, 244-250; X, 17-21, 35, 44; C. Segnobos, *Târîh-i Siyâsî*, İstanbul 1324, s. 382-387; E. Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat* (trc. Ali Reşad), İstanbul 1328, s. 124-125, 479-485; Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlihi", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 44-46; Recai G. Okandan, "Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri", a.e., s. 108-128; Ö. Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", a.e., s. 391; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 174-176, 228; Y. G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, İstanbul 1953, s. 51 vd.; S. L. Poole, *Lord Stratford'un Türkiye Hatıraları* (trc. Can Yücel), Ankara 1959, s. 267-271; R. Davison, *Reform in the Ottoman Empire (1856-1876)*, New Jersey 1963; a.e. (trc. Osman Akınhay), İstanbul 1997, I-II; Haluk Ülman, *1860-1861 Suriye Buhranı*, Ankara 1966, s. 35-37; *Türkiye Maarif Tarihi*, II, 725-734; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, ts., s. 210-213; P. Imbert, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri* (trc. Adnan Cemgil), İstanbul 1981, s. 137-143; Bülent Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bakış", *TCTA*, I, 13-16; Bülent Tahirioğlu, "Tanzimat'tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri", a.e., III, 588-601; İlber Ortaylı, "Tanzimat", a.e., VI, 1546-1547; Cevdet Küçük, "Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat", a.e., VI, 1015-1024; Ali Fuad Türk-geldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye*, Ankara 1987, I, 41-81, 373-375; Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, 1839-1914, Ankara 1989, s. 54, 63, 65, 111 vd.; a.mlf., "İslahat Fermanı'nın Düşündürdükleri", *TT*, sy. 146 (1996), s. 24-28; İlkur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara 1990, s. 95 vd.; Kemal Beydilli, "1839 Tanzimat ve 1856 İslahat Fermanları Hakkında", *150. Yılında Tanzimat*, İstanbul 1990, s. 21-28; Ufuk Gülsoy, "1856 İslahat Fermanı'na Tepkiler ve Maraş Olayları", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 443-458; Ahmed Refik [Altınay], "Türkiye'de İslahat Fermanı", *TTEM*, XIV/4 (1340), s. 193-215; Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *TTK Belleten*, XXVIII/112 (1964), s. 611 vd.; a.mlf., "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", a.e., XXVIII/112 (1964), s. 632 vd.; Azmi Özcan - Ş. Tufan Buzpinar, "Church Missionary Society İstanbul'da: Tanzimat-İslahat ve Misyonerlik 1858-1880", *İstanbul Araştırmaları*, I, İstanbul 1972, s. 63-77; C. Evren, "Tanzimat", *İA*, IX, 742.



UFUK GÜLSOY

İSLAHHÂNE

(إصلاحخانه)

Osmanlılar'da
kimsesiz ve fakir çocuklara
meslekî eğitim vermek üzere kurulan
ve daha sonra sanat mektepleri
haline dönüşen kurumların adı.

İlk İslahhâne, 1863 yılında Niş'te Tuna Valisi Midhat Paşa tarafından kurulmuş olup yetim ve öksüz veya aileleri kendilerine bakamayacak kadar fakir olan müslüman ve gayri müslim çocuklara temel eğitim vermek ve meslek kazandırmak amacını taşımaktaydı. Bu İslahhânedeki eğitim ve öğretimden iyi sonuçlar alınması üzerine 1864'te Tuna vilâyetinin merkezi Rusçuk ile Köstence'de birer İslahhâne daha açılmıştı. Türkiye'de hem meslekî ve teknik eğitimin hem de korunmaya muhtaç çocukların eğitiminin gelişimi bakımından önemli bir yere sahip olan İslahhâneler birkaç yıl içinde Anadolu ve Rumeli'deki birçok vilâyete yayıldı. 1867'den itibaren Kastamonu, Bursa, Işkodra, Sofya, Sivas, Edirne, İzmir, Halep, Bosna, Erzurum, Diyarbakir, Konya ve Selânik'te birer İslahhâne kuruldu. Bunların hepsi erkek çocuklara mahsustu. Midhat Paşa kız çocukları için de 1868'de Rusçuk'ta bir İslahhâne açmıştı.

İslahhânelerin yönetimi 1871 yılına kadar geçici tâlimatlarla yürütülmüşse de bu tarihte çıkarılan İslahhânelere Dair Nizamname ile hepsinin teşkilât, eğitim ve öğretim gibi işleri aynı esaslara bağlandı. Nizamnameye göre İslahhânelerin iç idaresi iki kısma ayrılıyordu. Birincisi çocukların eğitim ve öğretimi, disiplini, beslenmesi ve giymiyle bunlara ait masrafların karşılanması, ikincisi de imalâta dair işlerdi. Her İslahhâne'de bu iki idarenin genel yönetim ve denetimini sürdürmekle görevli bir umum müdür, onun maiyetinde kurumun disiplin işlerine bakmakla yükümlü bir zâbıtâ müdürü ile sanayi işlerini yürüten, hesap ve yazı işlerinden sorumlu bir imalât müdürünün bulunması gerekiyordu. Ayrıca birer maiyet kâtibiyile sandık emîni ve vekilharç da görevlendirilecekti.

Din farkı gözetilmeksizin on üç yaşından büyük olmayan yetim ve öksüz çocuklarla anne veya babasından biri hayat-ta olduğu halde fakir olan çocuklar İslahhânelere öğrenci olarak alınıyordu. Ancak İslahhâneye kabul edilen çocuğun eğitimi sona ermeden velisi veya akrabası tara-

findan geri alınmak istenmesi durumunda o zamana kadar yapılan masrafların kuruma ödenmesi gerekiyordu. Öte yandan anne baba veya akrabaları bulunan çocuklar da boş yer olması durumunda yıllık masraflarının ödenmesi şartıyla İslahhânelere alınabiliyordu. Bazı İslahhânelere farklı özelliklere sahip çocuklar da kabul edilebiliyordu. Nitekim çeşitli cezalara çarptırılmış suçlu çocuklarla buradaki hapisanede bulunan otuza yakın kadın Niş İslahhânesi'nin eğitim öğretim faaliyetlerine dahil edilmişti. Rusçuk Erkek İslahhânesi'ne de âmâların kabulü kararlaştırılmıştı. Öğrenci sayısı İslahhânenin sahip olduğu imkânlarla göre değişiyordu. Alınan öğrenci ilk hafta çeşitli denemelerden geçirilerek kabiliyeti tesbit edilmeye çalışılıyor, daha sonra yeteneğine göre bir mesleğe yönlendiriliyordu.

İslahhâne nizamnamesine göre bu okullarda elifbâ, Kur'ân-ı Kerîm, ilmiyal, ahlâk, edebiyat, yazı, hesap ve Tuna vilâyetinde ayrıca Bulgarca derslerinin okutulması gerekiyordu. Çocuklar kendi dinlerinden olan öğretmenlerden ders alacaklardı. Öğretilmesi öngörülen meslekler ise terzilik, kunduracılık, debbağlık ve dokumacılıktı. Bununla birlikte sonraki yıllarda ihtiyaca göre başka dallarda da eğitime geçilmişti. Nitekim Rusçuk Erkek İslahhânesi'nde demircilik, marangozluk, matbaacılık ve ciltçilik de öğretiliyordu. Öğrenciler bunlardan bazısının uygulamasını vilâyet matbaası, demirhane ve vilâyet kalemlerinde yapıyorlardı. Kız İslahhânesindeki öğrenciler ise dikiş nakış ile birlikte piyano dersleri de alıyordu. Meslek dersi hocaları o mesleği en iyi icra eden ustalar arasından mahallinde seçiliyordu.

Bu kurumlardaki meslekî eğitim tamamıyla fonksiyonel bir nitelikteydi. Öğrenciler burada bir taraftan meslek öğrenirken diğer taraftan bilhassa ordunun kundağı ve giyim ihtiyaçlarını karşılıyorlardı. Böylece hem ordunun ihtiyaçları daha ucuza temin edilmiş hem de bu suretle teşekkül eden döner sermaye ile İslahhânelerin kendi giderleri karşılanmış oluyordu.

İslahhânelerdeki öğrenciler beş sınıfa ayrılmıştı. Sınıflar büyükten küçüğe doğru ilerliyor, böylece beşinci yılında olan öğrenci birinci sınıfa gelmiş oluyordu. Sınıf geçme yılda bir defa yapılan imtihanda başarılı olmaya bağlıydı. Bir öğrencinin mezun olabilmesi için okuma ve yazmayı öğrenmesi, hesap yapması, İslahhâne ni-